

ՄՀԵՐԻ ԴՈՒՌ. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆԵԱՆ
simonian_lilit@mail.ru

Նախաքրիստոնեական շրջանում հայոց մէջ գոյութիւն է ունեցել ուխտագնացութեան ասանդոյթը: Քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ շատ այնպիսի վայրեր, որ հնուց կապուած էին սրբութեան եւ պաշտամունքի հետ, վերածուել են քրիստոնեական սրբատեղիների, զգալի թուով հեթանոսական տաճարներ վերածուել են քրիստոնեական եկեղեցիների, վանքերի: Այդ յայտնի է ոչ միայն գրաւոր տեղեկութիւններից, այլեւ՝ հնագիտական պեղումների արդիւնքներից եւ եկեղեցիների վերանորոգման ընթացքում գտնուած նիւթական առարկաների ուսումնասիրութիւնից: Անկասկած, քրիստոնեական բազմաթիւ սրբազան շէնքեր կառուցուել են նաեւ այլ վայրերում, որոնք յայտնուել են արդէն նոր կրօնի օրօք՝ բնակչութեան հոգեւոր խնամքի համար համապատասխան շէնքերի անհրաժեշտութիւնից ելնելով, տեսիլքների, լոյս իջնելու, երազների միջոցով կամ այլ նպատակներով ու պատճառներով: Այդուհանդերձ նախաքրիստոնեական մի շարք պաշտամունքավայրեր այդպէս էլ չեն քրիստոնեացուել, սակայն դարերով մնացել են ժողովրդի պաշտամունքի առարկան: Վերջինների թում է Վան քաղաքի սահմաններում գտնուող Միերի Դուռը:

Պատմագրական վկայութիւնները հեթանոսութեան վերաբերեալ սովորաբար գրեթէ չեն պարունակում պաշտամունքային տարրերի նկարագրութիւններ: Հետեաբար, բացի ընդհանուր դիտողութիւններից եւ առասպելական զրոյցներից շատ քիչ բան է յայտնի թէ ինչպէս էին հին հայերը պաշտում այս կամ այն աստուածութեանը, ինչպիսի կերպարանք ունէին ուխտագնացութիւնները եւ որ դէպքերում էին դիմում այս կամ այն աստուածութեանը (կամ պաշտամունքի այլ առարկայի) նուիրում այս կամ այն սրբավայրին¹: Ամենայն հաւանականութեամբ, Միերի Դուռը պաշտամունքային շինութիւն է եղել իր ստեղծման օրին եւս², իսկ որ այդ վայրը հնում էլ եղել է նաեւ ուխտատեղի, վայր (որտեղ մատուցում էին դռան վրայի արծանագրութեան մէջ յիշատակուող զոհերը, բերում էին երախտագիտութիւն եւ փափագ արտայայտող նուէրներ) անելի քան հաւանական է³: Ենթադրելի է, որ այդպիսի նուիրատուութիւնների բնոյթ ունէին, մասնատրապէս, բրոնզէ, արոյրէ, ոսկրէ փոքր արծանիկները, որոնք գտնուել են հիպատոս Քլէյթիի եւ այլոց պեղումների ժամանակ⁴:

Հայոց պատմագրութիւնը առանձին հարուստ չէ նաեւ քրիստոնեական սրբավայրերի հետ կապուած պաշտամունքային գործողութիւնների նկարագրութիւններով: Բոլորովին այլ է նոր եւ նորագոյն ժամանակների նիւթը: Յատկապէս ԺԹ. դարի սկզբից սկսած ինչպէս ճանապարհորդների նոթերը, այնպէս էլ աշխարհագրական-տեղագրական աշխատութիւնները

պարունակում են կարետոր տեղեկություններ թե ինչպես է իրականացուել բուն պաշտամունքը, յաճախ՝ պաշտամունքային եւ հմայական գործողությունների մանրամասն նկարագրութեամբ եւ դրանց նպատակների վերաբերեալ ցուցումներով: Էլ անելի հարուստ են ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի եւ անելի ուշ շրջանի տեղեկությունները:

Սոյն հետազոտութեան նպատակն է պարզել Ակոփու Քարի ուխտագնացութիւնների բնոյթն ու նպատակները, Միերի Դռան պաշտամունքի էութիւնն ու դրսեւորումները, որոնք արտայայտում են մի կողմից ծիսական ու հմայական գործողութիւնների, միւս կողմից՝ առասպելական գրոյցների միջոցով: Սկզբունք վերցնելով հնագիտական նիւթի, ազգագրական տուեալների եւ ժողովրդական առասպելների համալիր ուսումնասիրութեան ճանապարհը, կարելի է պարզել, թե ո՞ր չափով են վիպական հերոս Միերի մասին պատկերացումները կապուած ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի հայ ժողովրդի կեանքի, ընդհանուր աշխարհայեացքի եւ պատմութեան վերաբերեալ գաղափարների հետ: Մասնատրապէս, որքանով են ԺԹ. դարի տեղացի հայերը ընկալել *Սասնայ Ճոեր* դիւցազնավէպը եւ Միերի առասպելաբանութիւնը որպէս հեքիաթ-գուարճալիք, եւ որքանով՝ իրական պատմութիւն եւ աշխարհակառոյցի մի մաս: Նման մօտեցման արդիւնաւետութեան դէպքում կարելի է քննարկել այն հարցը, որը բարձրացրել է դեռեւս դիւցազնավէպի առաջին գրառող Գարեգին Սրուանձտեանցը, թե՛ արդեօք դիւցազնավէպի հերոս Միերը նո՞յնն է, ինչ Միիր աստուածը թե՛ ոչ⁵, նոյնպէս կարող է քննուել միջճիւղային ճանապարհով, քանի որ նոյնութեան դէպքում հիմնատրման համար անհրաժեշտ են հնագիտական-պատմական փաստեր եւ վկայութիւններ եւ ոչ միայն՝ անուան նմանութեան շուրջ ենթադրութիւններ:

Մի շարք վկայութիւններ հաւաստում են որ Միերի Դուռը, որն, ինչպէս յայտնի է, Վանի Թագաւորութեան կրօնական բնոյթի կարետորագոյն արձանագրութիւնը կրող կոթողն է, հայոց համար ուխտատեղի էր ընդհուպ մինչեւ Վանի հայաթափութիւնը: Միերի Դռան շրջակայքից յայտնաբերուած նիւթերը, մասնատրապէս՝ արոյրէ արծանիկները⁶, թիթեղէ ուղղանկիւն պատկերազարդ առարկաները թոյլ են տալիս ենթադրել, որ նախաքրիստոնէական շրջանում այդ վայրը եւս եղել է ուխտատեղի: Որոշակիօրէն ասել, թե պատմական ո՞ր շրջանում է այդ յուշարձանը սկսել կոչուել Միերի Դուռ՝ հնարատր չէ. այդ անուանումը յայտնի է եւ գրատր վկայուած է միայն ԺԹ. դարից: ԺԹ. դարավերջին էլ վերաբերում են հիմնական տեղեկութիւնները Միերի Դռան հանդէպ ժողովրդական յատուկ վերաբերմունքի մասին:

Ահա մի դրուագ Միերի Դռան արձանագրութեան ուսումնասիրութեան սկզբնական շրջանի մամուլից.

... մի քիչ ալ պատմեմ յիշեալ Միերի դրան վրայ ի հետաքրքրութիւն հնասիրաց: Սոյն պատկանելի խալտեան հնութիւնն հեռուէն դրան երեսոյթ

ունի որ կ'իյնայ Այգեստանեայց հիախսային եզերքն Ակըղբու եւ Ջըմզըմ Մաղարայի մէջտեղն, իսկ մօտէն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ութ ոտնաչափ դէպի ներս փորոած հսկայ յիշատակարան մը, որ ունի 13 տուրքի չափ բարձրութիւն եւ իբր 4 ոտք՝ լայնութիւն, վրան ունենալով 84 տող բեռնազրեր, որոնցմէ մի քանիներն ընչաքաղց եւ սնահաատ տգիտաց մոլորներուն զոհ գացեր են ատենօք, զորս անոնց վրայ դրոշմած են դուռը ծակելու եւ ներս մտնելու նպատակաւ: Որովհետեւ ռամկութիւնը, մանաւանդ առաջները, կ'հաւատար թէ այն դռնէն ներս յի է անքաւ գանձերով, չնաշխարհիկ գոհարներով, անմասն հուրիներով, հրեղէն ծիւրով եւա. որ կը պատկանէին մի «ջոջ ազնաւոր» մարդու մը, որուն վրայ մի ուրիշ հսկայ մը, Դափթ անուն, պատերազմի գալով՝ իր հրէշային սուրով այն դուռը ճեղքած էր գանձերն յափշտակելու համար, բայց աստուածային հրամանաւ նորէն այն պատռուած գոցուած էր, եւ ինքը կարողացած չէր ներս մտնել: Ինչպէս որ այն պատռուածի շեղակի նշանը մինչեւ հիմա ալ մատնանիշ կ'ընեն, որ հարկաւ բնական պատճառի մը արդիւնք է: Մի ուրիշ անելի հին առասպել մ'ալ կ'ցուցնէ թէ՝ Միեր անունով դաժան ու չարաբարոյ հրէշ մը կամ «դէս» մը աստուածային վճռով այն դռնէն ներս փակուած կ'մնայ իր հրեղէն ծիւր մէկտեղ, որ օր մը վերջապէս դուրս պիտի ցատկէ այն ծիւն վրայ նստած եւ ելնէ աշխարհիս վերջ պիտի տայ իբրեւ նետ: (Այս ալ Արտաւազդայ առասպելը կ'շօշափէ):

Այս տեղս տգէտ դասակարգին, մանաւանդ երկու ազգաց իգական սեռին համար սրբավայրի մը արժէքն ունի, որք հոն ուխտի կ'երթան, խունկ կ'ծխեն, բախտափորձ քարոլներ կ'փակցնեն այն նուիրական ապառաժին վրայ, կամ քուրջի կտորներ կ'թխեն անոր ճեղքերուն մէջ, կամ սուրբ ծաղի մը ետին մնացորդ եղող թափերուն վրայ կ'կապեն իրենց բոլոր "ցան ու չօռ"ն՝. - հոն սէմին քառեւ ծունկ չոքած՝ նախ բախտախորհուրդ մը կ'ընեն մտքերուն մէջ եւ յետոյ մէկ ձեռքն անոր ներքեւ եղած խոռոչին կամ սուրբ անազանին մէջ կ'խորթեն, որմէ ճախճային ջուր մը կ'ծնծնայ. եթէ նոյն ատեն խիճ մը կան ուրիշ ինչ եւ է առարկայ մը հանդիպելու լինի իրենց մատներուն, բախտն յաջող է. իսկ եթէ ոչ, ծախող է: Այն հոտած սակափկ ջուրն ալ նոյն դռնէն ներս եղած "հրեղէն"ներուն մէջն է. կ'ըսեն: Պէտք է գիտնալ սակայն թէ այս փակ դրան պաշտօնական "դոնաբացիկ"ը տարին մի անգամ կ'կատարուի ինքնին, այսինքն Ս. Համբարձման գիշերն երբ, ըստ ժողովուրդեան, "Երկինքն ու գետինք իրար կ'խառնուին": Բայց ցաւային այն է որ նոյն դրան բացուիլն ու գոցուիլն ակնթարթի մը մէջ կատարուելով, մէկը կարող չէ ներս մտնել եւ այն գանձեր յափափել, այլ մտնողը ներս պիտի մնայ անշուշտ դուռը գոցուելով վրան: Սակայն եւ այնպէս մեր հնարագէտ ժողովուրդը ասոր ալ ճարը գտած է: Այսինքն մէկը պէտք է անսուղ բերնով նոյն գիշեր հոն կայնած՝ առանց ակնթարթի հսկէ արթուն, եւ երբ այն նուիրական րոպէն հասնի. առանց նոյն ատեն պատահած սոսկալի երեւոյթներէն ընկճ(ու)ելու, անմիջապէս պէտք է որ իր վարտիք այն բացուած դրան առջեւ ձգէ իբրեւ հմայք (թըլսըմ) մը, որով դրան ուզածին չափ բաց պիտի մնայ ներս մտնողի ընչաքաղցութիւնը լիովին գոհացնելու համար, եւ յետոյ այն վարտիք վերցնելով, դուռը նորէն կ'գոցուի...»:

Ինչպէս տեսնում ենք, *Սասնայ ծռեր* դիւցազնավէպի երկու հերոսները՝ Դափթը եւ Միերը, հանդէս են գալիս իբրեւ ազնաւոր-հսկաներ, հրէշաւոր

դեւեր, եւ Միեռի գանձերը յափշտակելու գործն էլ դիտարկում է իբրեւ հմայական գործողութիւն: Դա չի խանգարում, սակայն, Միեռի Դռանը ուխտ կատարել նաեւ «ազնիւ նպատակներով»:

1820ականներին Միեռի Դռան հետ կապուած հաւատալիքների մասին որոշ տեղեկութիւններ է արձանագրել գերմանացի հնագէտ Ֆ. Է. Շուլցը: Նա նշել է, որ իր ժամանակ այդ վայրը պատկառելի ուխտավայր էր հայ եւ մուսուլման կանանց համար: Տեղացի հայերը, որոնք այլազգիներին հաւասար հաւատում էին, որ այդ դուռը մուտք է դէպի քարանձաւային մի մեծ քաղաք, յայտնել են, որ դուռն ինքն իրեն բացում է միայն Ջատկից եօթ օր յետոյ կամ Ս. Յովհաննէսի (Ս. Կարապետի ամառային տօնը - Լ.Ս.) օրը, ընդ որում դռան ետեւից ստեպ-ստեպ լսում է կախարդական աքաղաղի կանչը, ինչն էլ բարի նշան է համարում, որ կարելի է փորձել դռնից ներս մտնել: Պատմում էին նաեւ ներս մտած ու մոլորուած եւ անհետ կորած մի վանեցու մասին, որը մօտ էր եկել դեւերի բնակավայրին⁹:

Նմանատիպ տեղեկութիւններ է յայտնում նաեւ Ա. Թոխմասեանը.

Վանեցոց առասպելը այդ դռնածեւ արձանագրութեան ետեւ, իր ծիւղ հետ շրջայակապ դարատուր ժամանակով պահած փակած ունի Միեռ անունով սարապիւղի անձնատուրութիւնը, որ մի օր շրջայակտոր դուրս պիտի յարձակուի աշխարհին վերջ տալու համար: Հակառակ այդ ահաւոր ասանդութեան, արձանագրութեան աջ ստորոտում կաթիլ ջրերից հաւաքած մի փոքրիկ աազան կայ, որի մէջ հազիւ մի ձեռք կարող է տեղատրուել, այդ տեղ են դիմում Վանայ սիրոյ տէր կուսանք, սիրոյ խորհուրդներով. իրեանց աջ ձեռքը մեկնում են աազանի մէջ եւ այնտեղից աազի հատիկներ են դուրս հանում. ամեն մի հատիկը իրան գոյնով եւ տեսակով խորհրդի բացատրութիւն է բովանդակում իր մէջ¹⁰:

Այսպիսի տեղեկութիւնների թուին է պատկանում նաեւ Տեւկանց տոհմի¹¹ ծագման մասին կիսառասպելը:

Այս Չարխի ֆալակ եւ Միեռի հեր (քարանձաւ) իյնում է Ջըմբըմբ Մաղարի ետեւ, այդ աւերակ քաղաքից¹² 200 քայլ դէպի արեւմուտ-հիւսիս: Բարձր սեպացեալ ապառաժ, մի մարդապոյ դուռ ունի կրկին փորուած: Առանց լոյսի անկարելի է ներս մտնել, մի մետրի լայնութեան ճանապարհ, հարիւր քայլ կը գնաս լուսով, կը տեսնես. աջ ու ձախ մաղարաներ փորուած, մէկ հատ մեծ սենեակի պէս, բոլոր իր քարից նստարան եւ փոքր-փոքր փորուած պահարանի պէս պատերի վրայ, ու կրկին քարերէն ջուր է կաթում, նոյնպէս գետի ձայն է գալիս: Նորան կ'ըսեն Գայլ գետն է¹³... Այդ Չարխի ֆալակից դուրս գաս երեք քայլ դէպի աջ, ապառաժ քարի վրայ մի մեծ դուռ քարից, կարծես շարժական է, այդ է եղեր Միեռի Դուռ վերեւ ապառաժից: Երկու պուրակ վայրենի վարդի թուփ եւ ապառաժի քարեր ինչպէս աղիւս շարած լինին այդ Դռան ըով, մի կարմիր սրբատաշ քար չորս քարի վրան դրած, երկարութիւն մետր-կէս կը լինի, հաստութիւն՝ կէս մետր:

Աանդութիւն պատմում է, որ այդ քար Միեռ Սիփանայ սարից բերած կը լինի իր ձիւ վրայ դրած, պատճառ՝ հող ձիան ոտին տեղ տայ: Այդ քարին մօտ ուխտի կու գան այն կնիկներ, որ ամուսիններ հետերնին հաշտ չեն: Գնան էւ

քարին խունկ ծխեն, մոմ վառեն եւ մանր քարեր տիւղը (ովստ) կ'անեն կպցունեն, եթէ կպչաւ քարին - իր խնդիրը կատարուած է, եթէ չէ - փոր-փոշման ետ կը դառնան: Մէկ ալ ամէն Համբարձում գիշեր հրեշտակներ համասփիտ ծաղիկ կը բերեն այդ քարի վրան պահում են: Այն կին, որ երախայ չի բերում, պէտք է գիշեր շուտ գայ այդ ծաղիկ հաւաքի, օրը չծագած, եթէ ծոցում պահի ամուսնու մօտ, ուրեմն երախայ կ'ունենայ:

Վանի մի տան հարս քանի տարի չունենայ երախայ, միտքը կ'ընէ Համբարձման գիշեր, տուն իմաց կու տայ եւ կ'երթայ կը հասնի այն քարին, ծաղիկներ կը հաւաքի: Յանկարծ Միերի հերի դուռը կը բացուի, ինչպէս սասունցիի պատմութեան մէջ գրուած է, որ ամէն Համբարձման գիշեր Միերի Դուռ կը բացուի, եւ այն օր բացուի, Միեր դուռս կ'եյի, կնկան թեւից կը բռնի, ներս կը քաշի: Կը մնան հոն: Այս հարսի էրիկ, կեսրար, բարեկամներ կը փնտռեն, չեն գտնայ: Երբ տարին կը թմնի, ինչպէս օրէնք, տուտ կը բացուի, այդ հարս կ'երթայ տուն, բոլոր կը զարմանան:

- Այ հարս, դու այս մէկ տարի ու՞ր էիր:

Հարս կըսէ.

- Ի՞նչ էք ասում, իրիկուն գնացի, ահա հիմա էկայ:

Կը տեսնան, որ փոր ոտած է, կ'ըսեն.

- Հարս, շիտակն պատմի, քեզ ի՞նչ պատահեց:

Ինչպէս որ եկած է գլուխ, կը պատմի, կը սպասեն քանիմ օրէն վերջ հարս պատկում ա, մի տեւի պէս տղայ կը ծնի, կարծես վեց ամսական երախայ է: Կը մեծնայ այնչափ ուժով կը լինի, որ օսմանցու փաշին կամ բորթի պէկ ասոր մեծ պատիւներ կ'անեն: Եթէ ձեռ գցէր, երկու մարդու հափ պէս գետին կը զանէր, եւ այդ տան անուն Տեկանց տուն կ'ըսեն, որ մինչ հիմա կայ Վանի մէջ եւ եղած մանուկներ բոլոր հսկայ...¹⁴:

Այս նիւթից եւս բխում է, որ Միերն ընկալուել է հսկայ, դեւ, այստեղից էլ նրա տուած երեխայից առաջացած տոհմի անունը, որ պարունակում է «դեւ», Վանայ բարբառի արտասանութեամբ՝ «տեւ» արմատը: Միաժամանակ, այս նիւթը պարունակում է եւս երկու կարեւոր ցուցմունք.-

1) Միերի Դուռը պատկանում է զաւակատու սրբավայրերի թուին.

2) Միերի Դուռն ետետում իբր գտնուող քարանձաւը կապուած է համարուել Զըմզըմբ Մաղարայի անձաւային համալիրի ու դրա ընդերքում հոսող Գայլ Գետի հետ:

Այլուր նոյն բանահաւաքը բացատրում է նաեւ, թէ ինչ առիթով է Միերը գնում Սիփանայ Լեռ՝ պաշտամունքի առարկայ հանդիսացող եւ Միերի Դուռն մօտ դրուած հրաշալի իր քարը բերելու.

Սիփանայ Լեռան վրան Վարդավառին այնչափ ծուն չի մնար, մինակ փոս եւ քարի ձերպերու տակ կը մնայ ծուն: Գլովսն է, տեսեր իմ, արտավարի չափ հարթ ի, տեղ-տեղ խորթիորթ ցցուած ապառաժներ, իսկ հիւսիսային կողմում սեպագետալ ժայռի տակ կայ մի փոքրիկ լիճ, որ անուանում են Միերի Լիճ: Իբր Թափթի տղան Միեր երբ Սասունէն դէպի Վանի Ակոթին գալիս է, ծիուն ըջում է Սիփանայ գլովս: Ձին շատ ծարափ պատճառով այն լճի ջուր ամբողջ խմում է: Յետոյ ինչպէս կը գնայ, չեն պատմեր, իսկ լիճ միշտ մնում է¹⁵:

Հաանաբար, Միերի Դոան զաակատու էութեան մասին պատկերացումները տարածուած էին նաեւ Վանից դուրս: Այսպէս, Պ. Մուրադեանը յայտնում է Ալաշկերտի հետեւեալ առասպելը, որի մէջ ակնարկում է զաակատութեան մոտիւլ.

Մըհեր պան օրուան մէկ կ'երթայ ոսկի պերելու, կ'երթայ Սարգիս անու-նով քրաշու. «էգուան, կ'ասի, առ քո ջըլըլներ, իշուանք, արի երթանք խետ ծիկ»: Կ'ելնեն կ'երթան չուր Մըհերի տուն: Էն Մըհեր պան գրեր կը կարդայ, տոտ կը բացուի, կը մտնեն ներս: Մըհեր պան կ'ասի. «Դէ, Սարգիս, լի'ց»: Ջըլալներ ոսկի կը լեցին: Լըցած վախտին Սարգըսի աչքը կ'ինի էն մէյ պատը, կը տեսնայ որ կոյը ոսկի ուրուրոց կախուկ¹⁶:

Հետաքրքիր է, որ Միերի Դուռը գնալու վերաբերեալ որոշ ակնարկներ է պարունակում նաեւ *Սասնայ ծոեր* դիւցազնավէպը, մասնատրապէս աւարտի մասերում, սակայն, որպէս օրէնք, դա չի ներկայացում որպէս ուխտագնացութիւն:

Յատկանշական են գլխատրապէս Ապարանի գիւղերում գրառուած այն տարբերակները, որտեղ Միերը (Ագոսաանց) Քարից դուրս է գալիս Ջատկին, եւ երեխան նրան է յանձնում իր քաւորի համար նախատեսուած զատկական ծուերը, փոխարէնը ոսկի ստանալով¹⁷: Այլ դէպքերում, սակայն, հանդիպումը դռնից ելած Միերի հետ լինում է պատահական, թէեւ պատահական տեսնողները միշտ լինում են հարսներ¹⁸ եւ կամ հովիւներ, որոնց սպասում է միեւնոյն փորձութիւնը՝ կերակրել Միերի հսկայ ձին:

Լինում է նաեւ այնպէս, որ Միերի մօտ գնում է աղջիկը կամ երիտասարդ հարսը՝ խթման օրը, այսինքն, Ճրագալոյցի գիշերը, ընդ որում գնում է կրակ բերելու եւ բերում է՝ Միերից¹⁹: Սովորաբար, բոլոր այդ տարբերակների ասացողները միանգամայն մօտատրապէս պատկերացում ունեն Ակոփու Քարի մասին, իսկ Միերի քարանձաւը կարող է բնութագրել տարբեր ձեւով, երբեմն նոյնիսկ առանց Վանի յիշատակման: Այն նաեւ չի կոչում Միերի Դուռ: Հաանաբար, անհատական ուխտագնացութիւնները դէպի այդ վայրը բնորոշ են եղել բացառապէս Վան քաղաքի բնակիչներին, թէեւ խթման կամ Ջատկի օրերին Միերին հանդիպելը կարող է լինել ինչ-որ կէս-գաղտնի ծիսական գործողութիւնների ակնարկ:

Միերի Դոան՝ տարին մէկ կամ երկու-երեք անգամ բացուելու վիպական մոտիւլ թոյլ է տալիս ենթադրել, որ խօսքը անհատական ուխտագնացութեան ժամկետների մասին է:

Դիւցազնավէպի տարբերակների մեծ մասում որպէս Միերի Դոան բացուելու պահ յիշատակում է Համբարձումը, թէեւ յայտնի են նաեւ Ջատկի, բոլոր տարաւար տօների, Վարդավառի յիշատակութիւններ: Բուն Վանի՝ Միերի եւ նրա Դոան հետ կապուած ազգագրական նիւթն առհասարակ չգիտի այլ տօներ, այլ միայն Համբարձմանը նախորդող

գիշերը²⁰: Դա կապուած է եւս մէկ ծիսական գործողութեան հետ, որ նկարագրում է Միքայէլ Նաթանեանը.

Համբարձման այս գիշերը Միերի դուռը կը բացուի, հրեղէն ծիատոր մը դուրս կ'ելնէ, ոլորտ կուտայ երկնի ու երկրի միջեւ տարածուող անհուն ու անբաւ միջոցին մէջ եւ ապա Նորէն Ներս կը մտնէ այդ դռնէն, մի տարի յետոյ այսօր Նորէն դուրս սլանալու, երկնակամարին տակ ծիար-շաւ մը կատարելու եւ դարձեալ Ներս քաշուելու համար եւ զայս կ'ընէ - կ'ըսէ տեղական հինատուրց վէպն - հազարատոր դարերէ հետէ... Հրե-դէն ծիատորին դուրս ելած ատեն խումբ խումբ կոյս աղջիկներ իւրաքանչիւր իրենց շրջանակին մէջ կ'պտտին եօթն տուն եւ ամէն մէկէն քիչ մը ջուր կ'խնդրեն լեցնելու ձեռքերնին գտնուած միակ սափորը զոր փոխն ի փոխ կ'կրեն: Այդ սափորին մէջ կը դնեն աղջիկներն իրենք, ինչպէս եւ իրենց պարագայք, այր, կին, մեծ, փոքր, մէմէկ-նշանաբան, զոր օրինակ՝ ոմն զմեյի, ոմն մատնոց, ուրիշ մը՝ բանալի, մէկ ուրիշն՝ օ-դակ, մէկը՝ կոճակ, մէկալը գնտակ եւ այլն: Եօթն տուներէ հաաքուած ջուրերով լեցուն սափորը կ'դնեն ապա բարձրագոյն տան մ'ամէնէն վե-րի տանիսն՝ աստղերուն տակ, որպէս զի երբ Միերի բեւեռաքանդակ դուռը բացուի եւ հրեղէն ծիատուրը դուրս ելնի աստղերու ներքեւէն իր ճախրասլաց թոյիքը կատարելու, իր հրաշագործ զօրութեամբ սրբա-գործէ սափորին ջուրն եւ մէջի նշանաբանները. վասն զի անոնք վի-ճակուած են իւրաքանչիւր տէրերուն բախտը գուշակելու²¹:

Այսպիսով, Միերի Դռան հետ են կապուած մի կողմից ուխտագնացութիւնները, միւս՝ կողմից՝ Վանի աղջիկների վիճակի արարողութեան գոնէ մի մասը: Սակայն այն դէպքերում, երբ իբրեւ Միերի Դռան բացուելու պահ նշում է Զատիկը կամ Համբարձումը, գործ ունենք այնպիսի ժամկետերի հետ, երբ Հայաստանի տարբեր մասերում կատարուել եւ այսօր էլ կատարւում են մեծ թուով ուխտագնացութիւններ²²:

Խօսքն, ինչպէս տեսնում ենք, զանգուածային ուխտագնացութիւնների մասին չէ, այլ անհատական, գլխաւորապէս, կանանց ուխտերի, որ չնայած իրենց միանգամայն «խորհրդաւոր», «գաղտնի» բնոյթի, կատարւում էին տարուայ որոշ օրերին եւ ժամերին, առաւել յաճախ՝ Համբարձման տօնին, գիշերը կամ վաղ առաւօտեան: Ուխտագնացութիւնը ենթադրում էր մի ամբողջ ծիսակարգ, որն ուղղուած էր որոշակի նպատակների եւ էականօրէն տարբերում էր դիւցազնավէպում նկարագրուած բովանդակութիւններից: Այդ ծիսակարգը կապուած էր մի այլ առասպելաբանութեան հետ: Միերի Դռան վերաբերեալ հաղորդումների մեծ մասը, ինչպէս այստեղ մէջբերուածները²³ շեշտում են, որ ըստ ժողովրդական հաւատալիքի, Դռան ետետում խոր քարանձաւ է, որը լի է գանձերով: Միաժամանակ, յայտնի չէ որեւէ ցուցում, թէ այդ գանձերին տիրացած որեւէ մէկը (թէկուզ Ալաշկերտի առասպելի Սարգիսը) արագ հարստացել է: Այսինքն, գանձը իբրեւ թէ կայ, բայց արգելուած եւ անհնար է այն տանել: Յայտնի չեն նաեւ նպատակները, որոնց համար որեւէ մէկը գործածել է Միերի ոսկին, այդ մասին լուր է նաեւ Միեր պանի եւ գրաշի Սարգսի վերը մէջբերուած

առասպելը: Գուցէ խօսքն ի սկզբանէ հոգեւոր գանձի մասին էր, իսկ անելի ուշ կորցրել է իր երբեմնի վեհ իմաստը, գոեհկացուել եւ կապուել է երկրային հարստութեան գաղափարի հետ:

ԲԱՆՏԱՏՈՒ ՉԱՐԽԻ ՖԵԼԷՔ ԵՒ ՈՍԿԷ ԻԼԻԿ

Միեւրոյն Դռան առասպելաբանութիւնը յաճախ պարունակում է դրուագներ, որոնք վերաբերում են Չարխի Ֆալակ որջան նիւթական-աշխարհագրական վայրի (ստորագետնեայ քարանձաւներ, որտեղ մարդիկ մտնում էին եւ կորում), այնքան էլ երեակայական առարկայի մասին (ինչ-որ անիւ, որ պտտւում է եւ որին նայում է Սասնայ Միերը²⁴): Շաքարի շարադրած առասպելում Գայլ Գետի վրայի Չարխի Ֆելէկը մանում էր նաեւ մարդկանց կեանքի թէկերը²⁵: «Բախտի անիւ» նշանակող այդ արտայայտութիւնը ժողովրդի երեակայութեան մէջ կարող էր ունենալ երկու իմաստ՝ ա) դրա շարժուելը կամ կանգ առնելը կարող էր որոշել մարդկութեան ճակատագիրը, բ) կարող էր բարի բախտ տալ այն տեսնողին:

Որպէս բախտատու, Միերը եւս ինչ-որ ձեւով կապուած է իլիկի հետ: Այդ է վկայում Ս. Շալքեանի գրառած առասպելը, որի մէջ Համբարձման գիշերը ճախարակ մանելիս մի կին ցանկութիւն է յայտնում՝ «իլիկ ոսկի», սակայն արտաբերում է «իրիկ ոսկի», որի հետեւանքով նրա ամուսինը վերածնում է ոսկէ արծանի, իսկ նրան նորից կենդանութիւն տալու համար կինը ուխտ է գնում դէպի Միերի Դուռը²⁶: Այստեղ հետաքրքրութեան արժանի են երկու մոտիւներ. իլիկի կապը Միերի հետ եւ ոսկէ արծան դարձող մարդը: Քանի որ Չարխի Ֆալակը զուգահեռում է ճախարակի, նաեւ բախտի թէլ մանելու հետ, այն խորհրդանշական ձեւով կապում է մանելու ու բախտ տալու մասին ընդհանուր պատկարցումների դաշտի հետ²⁷, որտեղ իլիկը որպէս առանցք, որի շուրջ պտտւում է թէլը, խորհրդանշական ճանապարհով նոյնականանում է Չարխի Ֆալակի հետ: Հետեւաբար, բախտատու-Միերի հետ կապի մէջ կարելի է մտնել ոչ միայն Համբարձման պոյսիկը բարձր տանիքին դնելով կամ Միերի Դռանը ուխտի գնալով, այլեւ իլիկի միջոցով: Ոսկէ արծան դարձող, իսկ յետոյ վերակենդանացող մարդը մարմնատրում է Միերի կապը հարստութեան, ոսկու գաղափարի հետ, որ նոյնքան յարաբերական է, ինչպէս բախտն ինքնին:

Ըստ էութեան, ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթերը լրացնում են միմեանց եւ թոյլ են տալիս դիտարկել Միերի պաշտամունքի երեւոյթը միաժամանակ միջանի կողմից: Ակնյայտ է նաեւ, որ հայ ժողովուրդը հակուած է եղել որոշակի առասպելական պատմութիւններ հիման վանի Թագաւորութեան յուշարձանների շուրջ եւ գործածել այդ յուշարձանների մի մասը որպէս սրբատեղիներ²⁸:

Միերի երկակի բնոյթը, որն ի յայտ է գալիս այդ նիւթերում, վկայում է այդ կերպարի բնապաշտական-տեղական ծագման վերաբերեալ: Կցուած

միեւնոյն վայրին, միաժամանակ չարագութ եւ բարի բախտ տուող Միերդ տեղի ինչպէս բնաշխարհի, այնպէս էլ մշակոյթի մի մասն է:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, Միերի Դուռը սրբավայր է եղել բառիս բուն իմաստով, քանի որ դէպի այդ վայրը կատարուել է ուխտագնացութիւն, եւ այդ վայրում իրականացուել են պաշտամունքային արարողութիւններ:

Միերի Դուռն շուրջ պաշտամունքային գործողութիւններն ներկայացրել են անհատական կամ փոքր խմբերով ուխտագնացութիւններ, որոնց գլխատըր ժամկէտն էր Համբարձման Չորեքշաբթի-լոյս Հինգշաբթի գիշերը: Ուխտատուների նպատակները բաժանում են հետեւեալ խմբերի.-

ա. բախտի հայցում.

Հաւանաբար, որոշ դէպքերում որոշակի փափագը չէր կարելի յայտնել մէկ ուրիշի, այստեղից էլ՝ ընդհանրացուած բնորոշումը: Որպէս օրէնք, բախտը կապում էր ամուսնութեան եւ հարստութեան հետ:

բ. ընտանեկան խնդիրների լուծում/հաշտեցում,

գ. զաւակածնութիւն:

դ. որոշ ականարկներ թոյլ են տալիս ենթադրել, որ սրբավայր դիմում էին նաեւ որոշ հիւանդութիւնների բուժման նպատակով կամ այդ գործառոյթը տեղափոխուել է Ակուիու (Այնկոյսների) Ս. Աստուածածնի եկեղեցու վրայ:

Այդ նպատակներով սրբավայրում բացի աւանդական մոմավառութիւնից կատարում էին լրացուցիչ գործողութիւններ.

ա. հրեշտակներից տրուած համարուող ծաղիկների ժողովում՝ յետագայում ամուսինների հետ կենակցելիս ծոցում պահելու համար,

բ. գուշակութիւն՝ Միերի ձիւ մէզը համարուող ջրով լի ջրափոսից խէճ եւ աւազահատիկներ հանելու միջոցով,

գ. գուշակութիւն՝ Սիփանից բերուած քարի վրայ փոքր քարեր փակցնելով,

դ. թէլերի կամ լաթերի («ցաւ ու չոռի») կապում վարդի թփերի վրայ:

ե. սրբավայրից դուրս, Վան քաղաքում Համբարձման օրը տանիքների վիճակի պովիկների տեղադրում:

Պաշտամունքային գործողութիւնների թուին կարելի է դասել նաեւ հմայական արթթք-բանաձեւերը, որ, հաւանաբար, արտասանուել են առանց սրբավայրն այցելելու, տանը համապատասխան գիշերը իլիկ մանելու միջոցով բախտփորձուկի ժամանակ:

Բոլոր այս արարողութիւնները կապուած էին այն հաւատալիքի հետ, որ Միերը կարող է բարի բախտ բախշել Համբարձման գիշերը իրեն դիմողներին:

Ակուփի քարի Միերի Դուռը այն միակ վայրն էր, որի շուրջ պահպանում էր Միերի կենդանի պաշտամունքը, թէւ Միերին վերաբերող

առասպելները տարածուած էին այլ, երբեմն բաւականին հեռաւոր վայրերում եւս: Քանի որ հնագիտական տուեալները վկայում են, որ Միեդի Դուռը ուխտավայր է եղել առնուազն դեռեւս ուրարտական ժամանակներում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ որպէս սրբատեղի այն պահպանել է իր նշանակութիւնը չնայած կրօնական պատկերացումների արմատական փոփոխութեան: Ինչ վերաբերում է առասպելական շերտին, ապա նորայայտ նիւթերը կարող էին լոյս սփռել այն հարցի վրայ, արդեօք ժայռի մէջ փակուած եւ ստորգետնեայ ջրերի ու անթիւ գանձերի վրայ հսկող աստուածութեան կամ դիային էակի մասին պատկերացումները յայտնի՞ են եղել իին դարերում եւ պահպանուել մինչեւ Ի. դար, թէ՞ առաջացել են անելի ուշ շրջանում եւ կապուել առասպելական մտածողութեան որոշակի, հայ ժողովրդին ժԹ. դարին բնորոշ թեմատիկ շրջանակների հետ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հագուագիտ այսպիսի ցուցումներ են.- Երիզայի Անահիտի (Diana Persia) վերաբերեալ նիւթերը (Plutarch, *The Lives of the Noble Grecians and Romans*, Chicago-L.-Toronto, 1923, էջ 411; *Մարեան Գիտութեան եւ Հաւաքող Դասի Քահանայի*, Երեւան, Նայիրի Հրատ., 1995, էջ 231; Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1981, էջ 204 (վերջին տեղեկութեան մէջ Խորենացին հիմնում է Արիստոն Պելլացու յայտնածի վրայ, սակայն այլ սկզբնաղբիւր յայտնի չէ), Խորենացուն վերագրուող Հոփսիսմեանց Կոյսերի պատմութեան մէջ զետեղուած՝ Մոկսի-Շատախի որոշ պաշտամունքավայրերի մասին տեղեկութիւնները (Թոռլթը. *Պատմութիւն Հոփսիսմեանց եւ Ճառք/Սրբոյ հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մարեանագրութիւնը*, Վենետիկ, Ս. Դազար, 1843 (*Պատմութիւն Հոփսիսմեանց*), էջ 294-95, 300-01):
- ² Ս. Հմայակեան, *Վանի Թագատրութեան Պեղական Կրօնը*, Երեւան, ՀՐԱՍ. 1990, էջ 76-77:
- ³ S. Hmayakyan, L. Simonian, "Traces of Folk Calendar and Feasts in the Urartian Texts", *Aramazd*, vol. VIII, issues 1-2, Yerevan, 2013, էջ 199-200: Հմայակեանի եւ տողերիս հեղինակի կարծիքով, ներկայումս հայոց մէջ տարածուած «սրբի դուռ» գնալու մասին պատկերացումը նոյնպէս կարող էր ժառանգուած լինել այն ժամանակներից, երբ սրբազան դռները, ասդին եւ անդին աշխարհները միացնող շեմը ոչ թէ երեակայական, այլ միանգամայն նիւթեղէն էր, ինչպիսին՝ Միեդի Դուռը:
- ⁴ Հ. Ա. Էփրիկեան, *Քնաշխարհիկ Բառարան*, Հարոր Առաջին, Վենետիկ, Ս. Դազար, 1902, էջ 88:
- ⁵ Սոյն ուսումնասիրութեան մէջ այս հարցին անդրադարձ չի կատարում:
- ⁶ Ըստ Ա. Թոխմայսեանի, անգլիացի հնագէտ Սըմտոնը այդ քարաժայռը պեղելիս յայտնաբերել է արոյրէ եզան գլուխներ եւ փղոսկրեայ կիսարձան, իսկ տեղի բնակիչները՝ նաեւ արոյրէ ոսկեջրած արձանիկներ (Ա. Թոխմայսեան, «Թիւրքաց-Հայաստան», *Մշակ*, 1881, № 119, էջ 2-3): Հետաքրքիր է, որ Խարբերդ-Տերսիմի հայոց ժողովրդական դիցազնաւէպի՝ «Մորոս»ի մէջ իին հեթանոսական սրբավայրի աստուածութեան արձանը նոյնպէս արոյրից էր

ծուլում: Ընդ որում, յայտնի է, որ այդ արդյո՞ւն կուղը իրապէս գտնուել է Սուրբ Տիկին սրբավայրից, եւ թուրքերն այն ծուլելով պատրաստել են աշտանակներ, (*Մոռոս, Ժողովրդական Վէպ*, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ, 1896, էջ 20, տողատակ 5): Զի բացառում, որ պատմական Հայաստանի նախաքրիստոնէական ուխտավայրերին բնորոշ էին հենց արդյո՞ւն արձանիկները: Ու. Փափագեանն էլ յայտնում է, որ այդ վայրում հիպատոս Քէլթոնի գտած կոաստան քարերը տեղափոխուել են ինչ-որ տաճկի տունը կառուցելու համար, իսկ տեղում յայտնաբերուել են նաեւ փղոսկրեայ զարդեր եւ կուրքերի կտորներ, որոնց գտնուելու վայրն իրեն անյայտ է (Ապրո, «Նամակներ Թիւրքաց Հայաստանից», *Մշակ*, 1989, № 127, էջ 1):

⁷ Այստեղ սխալմամբ «գոտ» է տպուած:

⁸ Քիւզանդիոնի թղթակից, «Խալտեան Հնութիւնք», *Քիւզանդիոն*, 1899, № 699, էջ 1:

⁹ M. Fr. Ed. Schulz, "Memoire sur le lac de Van", *Journal Asiatique*, 3-me s., T. IX, էջ 301, 305:

¹⁰ Թոխմախեան, «Թիւրքաց-Հայաստան», էջ 3:

¹¹ Վանեցի այս տոհմը յայտնի է եկեղեցական գործիչներով, գրողներով, հայագէտներով, ինչպէս՝ Երեմիա Տեկանցը, Արիստակէս Վրդ. Տեկանցը:

¹² Հնում հաւատացել են, որ Զըմբզըմբ մաղարայի ներսում քաղաք է եղել:

¹³ Այստեղ եւ յետոյ՝ Զըմբզըմբ մաղարայի նկարագրութիւնն է:

¹⁴ Աբրահամ Աբրահամեան, «Վանի Ազգագրական եւ Բանահիւսական Նիւթեր», ՀՀ Ազգային Արխիւ, ֆ. 1336, ցուցակ 7, գործ 954, թ. 025233-025239:

¹⁵ Նոյն, թ. 025207 – 025213:

¹⁶ Պ. Մուրադեան, «Նշխարք Գեղեցականք», ՀԱԻ Արխիւ, Մուրադեան-Այվազեան ֆ., թղթ. 1, թ. 49 (3295-3296):

¹⁷ Սասունցի Դաւիթ. Նոր Պարոմներ, հաւաքեցին եւ հրատարակութեան պատրաստեցին Գրիգոր եւ Վահագն Գրիգորեանները, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1977, էջ 249-50, 319-21. նաեւ՝ Սասնայ Ծոճր, Հարորդ Գ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1979, էջ 343-4. նաեւ՝ Սասնայ Ծոճր, աշխատ.՝ Ս. Յարութիւնեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, էջ 420:

¹⁸ Սասնայ Ծոճր, աշխատ.՝ Ս. Յարութիւնեան, էջ 356:

¹⁹ Նոյն, էջ 506-7:

²⁰ Գ. Սրոանձտեանց, *Գրոց եւ Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ Կամ Միեթի Դուռ*, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 187-8: Հ. Նարեանի եւ Ս. Շալջեանի տարբերակները (Ա. Ղանալանեան, *Աւանդապարում*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1969, էջ 41-42), ինչպէս նաեւ վերը մէջբերուած Ա. Աբրահամեանի եւ *Քիւզանդիոնի* անյայտ հեղինակի նիւթերում:

²¹ Մ. Նաթ., «Համբարձման Տօնն Ի Հայս», *Քիւզանդիոն*, 1897, թ. 168, էջ 1:

²² Այսպէս, ծմեռային տօներին (օրինակ, Ս. Յակոբ, Ս. Սարգիս) կատարուող ուխտագնացութիւններ թէեւ յայտնի են, բայց դրանց թիւը չնչին է՝ համեմատած Զատիկի Կանաչ կիրակի, Համբարձում, Վարդավառ, Ս. Մարիամ Աստուածածին, Ս. Գէորգ, Ս. Խաչ տօներին եւ բերքահաւաքին յաջորդող, աշնան ու ծմեռնամուտի ուխտագնացութիւնների հետ:

²³ Տե՛ս նաեւ՝ Ղանալանեան, *Աւանդապարում*, տարբերակ Է., էջ 41-2, բանահաւաք՝ Սենեքերիմ Շալջեան:

²⁴ Սրուանձտեանց, էջ 134-5:

²⁵ Շաքար, «Քարացածները», Ծաղիկ, 1895, էջ 351-2:

²⁶ Ղանալանեան, էջ 43-4:

²⁷ Հայ ժողովրդի՝ մանելու եւ բախտի հետ կապուած հաւատալիքային շերտը տե՛ս՝
Լ. Սիմոնեան, «Անյիշատակ Պառաւ Հայ Բանատր Աանդութեան Մէջ»,
Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2015, №3, էջ 181-202:

²⁷ Սիմոն Հմայակեան, «Ուրարտական Յուշարձանները Հայկական
Աանդութիւններում», Հայկական էպոսը եւ Համաշխարհային էպիկական
ժառանգութիւնը, Երեւան, 2012, էջ 259-60:

**MHER'S DOOR:
THE PRECHRISTIAN SANCTUARY OF THE CHRISTIAN FOLK
(Summary)**

LILIT SIMONIAN
simonian_lilit@mail.ru

Mher's Door (*Mheri dur*), an arc-form recess covered with Urartian inscriptions, is located on the hill of *Toprak-Kale*, called *Akrpi kar* by Armenians. It served as a holy place for pilgrimage from Urartian times until the deportation of Armenians from Van. It was a pilgrimage site for girls in love, childless women and women who had difficult relations with their husbands. On the territory of the sanctuary rites of sortilege were executed as well as rites promoting birth-giving. On the night before Ascension jugs filled with water and things belonging to the sortilege ritual's participants were placed so Mher would come out of the cave and give them luck. The cult of Mher – an *aznavur* and monster related to sources of rivers – is a local cult and has no special traits ascribed to borrowed religious representations.